

ÁYYEMGI QÍTAY HÁM HINDSTAN FILOSOFIYASÍ

Joba :

1. Áyyemgi Hindstan filosofiyası
2. Áyyemgi Qıtay filosofiyası

Eramızdan aldınǵı birinshi mıń jıllıq ortalarında Indiyada vedalar ideologiyasınan uzaq bolǵan hám **insanniń jámiyettegi ornı máselesine** jańasha jantasıwshı táliymat payda boldı. Jańa mekteplerdiń kóbisi ishinen jaynizm hám buddavizm áhmiyetine iye boldı. **Jaynistlar táliymatı** sanalıq (dualizm) tı járiyaladı. İnsan mánisi **eki qıylı materiallıq (adjiva) hám psixik (jiva)** bolıp, olardı baylanıstırıp turıwshı sheńberden názik element jol dep túsiniletuǵın **karma** bolıp, ruhtı qopal element menen qosılıwına múmkinshilik beredi. Jansız elementtı karma sabaqları jardeminde ruxlanıw menen qosılıwı áqibetinde jalǵız shaxs kelip shıǵadı, karma bolsa ruhtı sheksiz qayta tuwılıw hám ózgerisler dizbeginde gúzetip, oǵan turaqlı joldaslıq etip baradı. Ruhtı karma tásirinen qutılıwı, tek dárwishlik hám qandayda bir iygilikli jumıs qılıw jolı menen erisiw múmkin.

Eramızdan aldınđı **VI asirde** Indiya arqasında buddaviylik payda boldı, onıń tiykarlawshisi **Sidxarta Gautama** (er. al. 583-483 jj.) edi. Keyinirek onı Buddha dep atadılar.

Buddaviylik orayında **tórt haqıyqat** jatadı. Olarǵa qaray insanniń bar ekenligi azap-aqıret menen bekkem baylanıslı. **Tuwılıw, kesellik, ǵarrılıq, ólim, kewilsiz jaǵdaylarǵa ushıraw hám jaǵımlı zatlardan ayırılıw, ármanındaǵı zatqa erisip bolmaw** - bulardıń hámmesi japa shegiwge alıp keledi. Azap-aqırettiń sebebi **quwanış hám intalar arqalı** ózgerislerge, qayta tuwılıwǵa alıp baratuǵın qızıǵıwshılıq (trshna) bolıp tabıladı. Azap-aqıret sebebin jónge salıw áne sol qızıǵıwshılıqqa toqtapaw demektir.

Usınıń menen birge bir qatarda ol óziniń etikalıq filosofiyası tiykarların jaratıp, azap-aqırettiń keń hám tereń sebeplerin analiz qılıw menen birge, onı jónge salıw qılıw quralların da kórsetip berdi. Olar gápine tómendegilerdi kirgiziw múmkin:

- buyımlardıń bar ekenligi shártligini tán alıw, yaǵnıy sebeplerdiń ulıwma nızam ekenligin;
- ol yamasa bul shaxstıń bar ekenin onıń aldınǵı ómiriniń áqibeti retinde, keleshekti bolsa búgingi ámelde barlıqtıń áqibeti, dep qarawshı **karma** táliymatı, yaǵnıy sebeplerdiń ulıwma nızamınıń ańlatpası yamasa kórinetuǵın bolıwı;

Yoga psixik túsiniklerdi izertlew hám ámeliy psixik tálim; kóbinese aldınǵı ámeldegi bolǵan túrli sistemalardıń meditatsiya (esinkirew) jaǵdayı haqqındaǵı qaǵıydalardan kelip shıǵadı.

Vaysheshika hárdayımǵı ózgerisler, máńgi hám dáwirli payda bolıw hám hálsirew processleri bar ekenligine tiykarlanadı. Biraq, bul processda turaqlı element bolǵan atom da bar.

Nyaya mektep vaysheshika menen bekkem baylanısqa bolıp, ol jaǵdayda tiykarǵı itibar logika hám biliw teoriyası máselelerine qaratıladı, atap aytqanda, sezim-sezim isenimli, haqıyqıy bilim quralı bolıp, juwmaqqa alıp keledi. Juwmaq bolsa salıstırıw jardeminde shıǵarıladı.

Qıtay filosofiyası óziniń gullep-jasnaǵan waqtına «urısıwshı mámleketlikler» dep atalǵan dáwir Qıtay filosofiyasınıń «altın dáwiri» (er. av. vI-III ásirler) dep atadılar. Tiykargı filosofiyalıq jónelisler quyidagılardan ibarat edi: ın-yan, konfutsiylik, daosizm, moizm, legizm.

Konfutsiylik etikalıq qaǵıydalar jáne social basqarıw máselelerine dıqqat qoyıwdı qaratdı. Konfutsiylik ushın eń jetiliskeń úlgi ótken zaman edi. Konfutsiy (er. al. 551-449) ózi haqqında sonday degen edi: **«Eskini bayanlayaman hám jańanı jaratmayman»**. Ol jáne onıń isin dawamlawshıları jámiettiń bóleklenip ketiwinen tınıshsız bolǵanlıqları sebepli tiykarǵı itibardı insandı óz átirapdagilarga hám jámiyetke salıstırǵanda húrmet ruwxında tárbiyalawǵa qaratdılar.

Daosizmniń dıqqat orayında tábiyat, kosmos hám insan turadı. Biraq bul baslanıwlar logikalıq - intellektual jol menen emes, bálki ámelde barlıq tábiyaatına tuwrıdan-tuwrı kirip barıw járdeminde bilip alınadı. Dúnya hesh qanday sebeplersiz turaqlı háreket hám ózgeriwde bolıp, rawajlanadı, jasaydı hám sırtqı tásir nátiyjesinde emes, bálki ishki sebep nátiyjesinde payda bolǵan.

ÁDEBIYATLAR:

1. Иқтибос. Чон Чин Сок, Чон Сон Чхаль ва Ким Чхан Вонларнинг «Қурия фалсафаси тарихи» китобининг 1966 йилда Москвада босилган русча таржимасидан олинди. 1-жилд. 38-б.
2. Қаранг: А.Токарев. Религии в истории народов мира. –М., 1964. (Дунё халқлари тарихида динлар). 243-250-б.
3. Қаранг: Б.Т. Гафуров. Кушанская эпоха и мировая цивилизация // В кн.: Центральная Азия и Кушанскую эпоху. –М., 1974. т.1. 65-б. (Марказий Осиё Кушонлар даврида).
4. Қаранг: А.М.Беленицкий. Вопросы идеологии и культов Согда по материалам пянджикентских храмов//В кн.: Живопись Древнего Пянджикента. –М., 1954. В.А. Litvinsky. Autline of Buddhism in Central Asia, Moscow, 1968.
5. Диогек Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитыз философов. (Диоген Лаэртский. Машҳур файласуфларнинг ҳаёти, таълимотлари ва ҳикматли сўзлари ҳақида). –М., «Мысль» 1977. 437-б.

**E'TIBORINGIZ UCHUN
RAHMAT!**

